

УДК 165.12

**КРИЗА СВІДОМОСТІ
РАЦІОНАЛЬНО-ЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ:
ЕКЗИСТЕНЦІЙНО-ПЕРСОНАЛІСТСЬКИЙ
АСПЕКТ**

*THE CRISIS OF CONSCIOUSNESS
RATIONAL-LOGICAL PARADIGM:
THE EXISTENTIAL-PERSONALISTIC ASPECT*

Тімченко О. П.,

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії і культури, Львівський
торгівельно-економічний університет
(Львів, Україна), e-mail: philosophy@lute.lviv.ua

Козій І. В.,

кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри філософії і культури, Львівський
торгівельно-економічний університет
(Львів, Україна), e-mail: philosophy@lute.lviv.ua

Пігош М. А.,

старший викладач кафедри філософії і культури,
Львівський торговельно-економічний університет
(Львів, Україна), e-mail: philosophy@lute.lviv.ua

Timchenko O. P.,

*Doctor of Philosophy, Professor, Head of the
Department of philosophy and culture, Lviv
University of Trade and Economics (Lviv, Ukraine),
e-mail: philosophy@lute.lviv.ua*

Koziy I. V.,

*candidate of Philosophy, associate Professor,
associate Professor of Department of philosophy
and culture, Lviv University of Trade and Economics
(Lviv, Ukraine), e-mail: philosophy@lute.lviv.ua*

Pihosh M. A.,

*senior lecturer of Department of philosophy and
culture, Lviv University of Trade and Economics
(Lviv, Ukraine), e-mail: philosophy@lute.lviv.ua*

*Досліджуються суперечності взаємозв'язку між стратегією
тотальної раціональності та зростання глобальних антигуманних
її наслідків. Аналізуються ризики маніпуляції свідомістю людини,
навіювання її шаблонів і стереотипів споживацьких ціннісних
орієнтацій та «єдино вірних» світоглядно-ідеологічних теорій.*

*Розглядається позитивний вплив екзистенційно-персоналістського
світобачення, яке запобігає усередненню і деперсоналізації особистості
та формує в ній найвищі духовні ідеали.*

Ключові слова: криза свідомості, раціоналізм, екзистенціалізм,
світогляд, стереотипи, ціннісні орієнтації, соціальні ризики, гуманізм.

*The contradictions of the relationship between total rationality strategy
and the growth of global inhumanity consequences are studied. The risks
of manipulation of human consciousness, the patterns suggestion and
stereotypes of consumer value orientations and the only true philosophical
and ideological theories are analyzed.*

*The article deals with the positive influence of existential-personalistic
outlook which prevents personality averaging and depersonalization and
creates high spiritual ideals.*

Keywords: consciousness crisis, rationalism, existentialism, ideology,
stereotypes, valuable orientations, social risks, humanism.

Життєздатність сучасного соціуму вже не може
покладатися на здобутки науки та раціоналізму
які вийшли з під контроль широкого загалу
та разом з позитивом продукують і соціальні
ризики глобального характеру. Причому ці ризики

безперервно зростають, підвищуючи потенціал
самознищення людства. В цьому аспекті саме
екзистенційно-персоналістський аналіз причин
поширення кризи свідомості є досить актуальним.

Сучасні дослідники які безпосередньо зай-
маються проблемами філософії свідомості
констатують посилення уваги до даної пробле-
матики визначаючи її як полівекторну. «У межах
самої аналітичної традиції виникають такі версії, як
логічний біхевіоризм (Г. Райл), фізикалістичні теорії
тотожності (Д. Армстронг, Д. Льюїс, Дж. Смарт),
елімінативізм (П. Чорчленд), аномальний монізм
(Д. Девідсон), дуалізм властивостей (Ф. Джексон,
Д. Чалмерс, Т. Нейгел), з найпоширенішими
варіаціями епіфеноменалізму та інтеракціонізму;
функціоналізм (Г. Патнем, Дж. Фодор)» [2, с. 59].

Певна обмеженість раціонально-логічної
парадигми унеможливило «пояснення феноме-
нальних ментальних станів, суб'єктивних
переживань-досвідів (experiences) на ґрунті
фізичних процесів, навіть якщо науковцям вдасться
пояснити на такому ґрунті всі аспекти поведінки
та виконання «функцій», що асоціюються зі
свідомістю» [6, с. 33].

Методологічні проблеми трансформації філосо-
фії до осмислення нетрадиційних смислофілосо-
фських проблем екзистенційно-персоналістського характе-
ру сформульовані у працях А. Шопенгауера,
С. Керкегора, М. Гайдегера, М. Мерло-Понті,
Г. Марселя, А. Камю, Ж.-П. Сартра та ін. спонукали
до подальших роздумів А. Швейцера, П. Тілліха,
Р. Мея, А. Маслоу, Н. Аббаньяно, М. Бедфорда.

Мегапарадигма раціональності ХХ ст., поряд
з досягненнями науково-технічного прогресу,
породжує і низку питань на які немає відповідей.
Виникає сумнів чи можна, відштовхуючись від
самої раціональності, відповісти на питання які
стосуються нашого відношення до Універсуму,
знайти в сучасному житті сенс і зміст:

– чому серед самих же прихильників
раціональності не існує єдиної думки щодо її
сутності;

– чому епоха постмодерну намагається
звільнитися від власних постулатів, таких як
прогрес, детермінізм, об'єктивна істина тощо;

– чому не втілюються у життя ідеали людини –
розумної, її намагання побудувати гуманістичний
соціальний устрій;

– чому у сфері повсякдення зростає прагма-
тично-ціннісне відношення до соціальних та
сімейних цінностей.

Не вдаючись до конкретних проблем сутності,
форм прояву, тенденцій розвитку поняття
«раціональності», зауважимо, що ми підтримуємо
позицію тих авторів, які стверджують, що в ХХІ ст.
головними є дві її протилежні позиції – апологічна
та деконструкціоністська. Представники першої
наголошують, що в ХХІ ст. наукова раціональність
не має універсального всезагального критерія, який
би відрізняв її від міфологічних та езотеричних
практик і тому вона знаходиться в глибокій кризі.
Деконструкціоністська позиція розвивається у
контексті протистояння між постметафізичною

(Хоркхаймер, Адорно, Апель, Хабермас та ін.) та постмодерністською (Фуко, Дерріда, Ліотар, Рорті, Бодрійяр, Вірілію, Ваттімо та ін.). Сутність першої в тому, що природа міжособистісного спілкування та способи його символічної взаємодії розкриваються у мові. Представники протилежної позиції розуміють раціональність як певний синтез норм, правил, які є загальноприйнятими для конкретного співтовариства в його інтерсуб'єктивному спілкуванні [4, с. 9–11].

Постмодерністська традиція намагається більш глибоко переосмислити ризики односторонньо-позитивістського відношення до парадигми раціональності, та звертає особливу увагу на загальнолюдські цінності. Виникає розуміння планетарної свідомості, яка б прийшла на зміну кризовій епосі раціоналізму. Мультиверсум вже не розглядається як певна механічна чи органічна система, в якій людина є всемогутнім приватизатором природи та її монополним споживачем. Усвідомлюється, що людина як самоціль породжує егоцентричність, всездозволеність і основне – вона нехтує основними духовними цінностями.

Постає проблема перегляду основних матеріальних та духовних цінностей. Досягнення науково-технічного прогресу не вирішують проблему майбутнього комфортного розвитку людства і тим самим змушують знову переосмислити сенс життя людини. Людина вже не є центром світу, а сам світ перестає бути ідеальним середовищем для її життєдіяльності. Як наслідок вона втрачає сенс свого існування. Звідси можемо зробити висновок – людська свобода це жахлива свобода.

Виникає необхідність враховувати різновекторні нетрадиційні дискурси, в яких домінують гуманістичні цінності. Саме екзистенційно-персоналістське світобачення зробило, на наш погляд, суттєвий та вагомий внесок у подолання кризової свідомості раціонально-логічної парадигми.

У розумінні екзистенційно-персоналістського світобачення, як особливого виду реальності, важливо позбутися двоїстості його тлумачення, на одному полюсі якої знаходиться унікально-індивідуальна всеохоплююча система знань, на іншому – домінують стереотипи: «бездоказовості», «навіювання», «сумнівності». Висхідні принципи екзистенційно-персоналістського світогляду найбільш адекватно, на наш погляд, відображені у творчості М. Бердяєва. Реконструкція філософської спадщини мислителя дає змогу зрозуміти його методологічні основи специфіки цього світогляду.

М. Бердяєв наголошує, що свідомість (а відповідно і пізнання) неправомірно роздвоювати на суб'єкт і об'єкт. Непродуктивність такого поділу в тому що первинна реальність єдина. Таке роздвоєння, на думку мислителя, веде до наївно-реалістичного сприйняття дійсності та визначається обмеженою типізованою усередненою стереотипною свідомістю.

Підтвердженням методологічних засад М. Бердяєва є дослідження сучасних філософів, які наполягають «на нищівності суб'єкт-об'єктної дихотомії у всіх можливих протиставленнях» [3, с. 40].

Для подолання обмеженості такої свідомості М. Бердяєв вводить поняття «першожиттєвості» (яку він часто вживає у значенні «дух», «духовність»), яка не отожднюється з інтелектом, хоча і не заперечує останнього. Першожиттєвість у бердяєвському розумінні – це внутрішнє духовне піднесення, яке дає людині натхнення. Але головна риса першожиттєвості – його постійна націленість на творчість, свободу та інші гуманістичні етико-філософські цінності [1, с. 433].

Основна ж методологічна роль першожиттєвості в тому, що вона не дозволяє виникати проявам пасивного пристосування до соціальних умов, а в царині матеріальних та духовних цінностей надавати перевагу останнім. Мислитель наголошує, що людина сприймає оточуючу реальність в залежності від форм своїх соціальних відносин з іншими людьми, тобто екзистенційно-персоналістськи [1, с. 434].

Продовжуючи думку М. Бердяєва Хосе Ортега-і-Гассет наводить такий приклад. Біля міраючого чоловіка знаходиться його дружина, лікар і репортер – які виконують свої професійні обов'язки та художник, який випадково став свідком цієї події. Одна і та ж подія відображається по-різному: протилежні погляди у дружити та митця, а між ними – «професійні» почуття лікаря та репортера [8, с. 117].

Доводиться визнати, що оцінка однієї і тієї ж ситуації залежить від духовної дистанції: чим вона менша (у бердяєвському розумінні – злиття об'єкта та суб'єкта), тим ближче до істини в екзистенційно-персоналістському розумінні. Тому можна констатувати, що екзистенційно-персоналістське світобачення дещо абсолютизує поняття «духовної дистанції». Дійсно, наближеність суб'єкта до певної події, його співпереживання з нею дає можливість більш адекватно відобразити її сутність, особливо коли це стосується соціально-гуманітарної сфери життєдіяльності людини.

Водночас, виникає небезпека зростання суб'єктивного чинника, який перешкоджає пізнанню істини. Віддаленість суб'єкта від об'єкта демонструє його певну незалежність, дає можливість усвідомити інші (протилежні) погляди, а, отже, – і розширяє свободу в оцінці цієї події. Однак, зростання віддаленості породжує кризу свідомості, яку відомий американський соціолог і футуролог Е. Тоффлер назвав «шок майбутнього». З усієї різновекторності розглянутих Тоффлером проблем (на прикладі США) зупинимось безпосередньо на проблемах екзистенційно-персоналістського психоемоційного переживання: споживання алкоголю та наркотиків, залежність від засобів масової інформації, самотність пристарілих людей, несприйняття сімейних цінностей тощо [7, с. 399]. Все це веде до втрати смислотворення, унеможливлення орієнтуватися

у складних життєвих ситуаціях, що в кінцевому результаті сприяє глибинним індивідуально-духовним занепокоєнням.

Головною проблемою стає не рівень матеріального достатку, перспективи кар'єри чи інші соціально-економічні цінності, а можливість протистояти абсурдності життя. Таким чином, сучасне планетарне суспільство з високим рівнем інтелектуальності не в змозі захистити себе від зростаючих темпів негативних наслідків, які ж і продукуються самою раціональністю.

Основна заслуга Тоффлера, що він (прямо чи опосередковано) висунув проблему історичного та індивідуального розуміння сенсу життя. І якщо, історичність за обсягом значно ширше за екзистенційно-персоналістське смислотворення то індивідуальне безпосередньо вичерпується цим останнім. Результати досліджень Тоффлера в цілому песимістичні. Але в них прослідковується надія на усвідомлення людством глобальних загроз. Роздуми мислителя спонукають сучасних філософів до оптимістичних висновків щодо визначення конкретних причин кризи свідомості та шляхів її усунення. «Людині ... за своє виживання, у будь-якій скруті не варто зупинятися в часі свого існування ... Людина й людство ... просто приречені Бути. Й у цьому бутті вони не мають права на слабкість і нищість духу. Тому і духовність у певному сенсі є ... фактором, який визначає, скеровує і надає існуванню його смислові виміри, світоглядну орієнтацію, й цінність, й змістовність означень» [5, с. 7].

Основні смисложиттєві поняття «людина як самоціль, як міра всіх речей» без екзистенційно-персоналістського усвідомлення себе, в першу чергу, як духовної істоти перетворює ці смисли в негатив, який проявляється через поглиблення егоцентричності, егоїзму, расової, національної, релігійної нетерпимості, в пробудженні нижчих біологічних інстинктів та нехтуванні моральними ідеалами і правовими нормами.

Особистість може зрозуміти та відповідно прийняти ту чи іншу соціальну ідею чи теорію до якої вона «доросла» інтелектуально та яку вона усвідомила внутрішньо (персонально) і зробила її «своєю». Але видимий високий, на перший погляд, позитивний статус соціальної ідеї не гарантує її втілення у життя. Маніпуляція свідомістю людини настільки поширене сьогодні явище, що сприймається як закономірність, як певна «доля» сучасності. Відповідно зростають протилежні настрої у вигляді абсолютного скептицизму, нігілізму, розуміння свободи як всездозволеності.

Екзистенційно-персоналістський світогляд – глибоко символічний. В окремих аспектах і в окремі історичні епохи він може «відставати» від поступу раціональних (науково-технічних) досягнень. Його «відставання» спричиняє нерозуміння сутності історичних проблем, черговості їх вирішення, несприйняття певних загроз (глобальних проблем сучасності) тощо.

Екзистенційно-персоналістський світогляд в більшій чи меншій мірі, наділений статусом

альтруїзму, причому існує певна закономірність між соціальним статусом та обсягом «жертвності» і вона повинна зростати, відповідно до росту соціального статусу особи, її кар'єрного поступу. Формула жертвності відома: чим вищий соціальний статус особи, тим більше свободи в прийнятті рішень, але і більша відповідальність за кінцеві результати цих рішень.

Зрозуміло, що ми маємо на увазі моральну (а не правову) сферу соціальних відносин. У сфері правових відносин тенденція взаємозв'язку між соціальним статусом особи і результатами її дій більш детермінована, хоча і далеко не завжди ефективна.

Але в реаліях сучасної України зростання правової відповідальності практично не спостерігається. Причому діяльність правової системи не вирішує цю проблему. Суттєве зрушення з місця у площині цієї проблеми могли б дати два основні внутрішні критерії морально-персоналістського характеру – совість людини та суспільна думка.

Раціональне світобачення в основному направлене на зовнішні прояви кризи свідомості: будь-то специфіка способу виробництва, причини глобальних проблем, тип цивілізації, негативні наслідки науково-технічного прогресу. Але такий одновекторний пошук першопричин кризи свідомості не вирішує цю проблему. Необхідно змінювати найпотаємніші глибини людської самості, її сутнісні мотиви, інтереси діяльності та соціокультурні вподобання.

Постає дилема – змінювати зовнішній світ чи удосконалювати внутрішнє «Я», обсяг внутрішньої свободи. Але яким би широким він не був – завжди зводиться до основного драматичного серцевинного питання – життя і смерті. Лише усвідомлення того, що криза свідомості потенційно поглиблює останнє, змушує людину зупинитись, перебороти свій бездумний активізм і замислитись над ясперівським поняттям пограничної ситуації, яка визначає основні доленосні моменти в житті особистості. В пограничній ситуації людська екзистенція пізнає себе як щось безумовне. Важливо зазначити, що поняття пограничної ситуації причетне не тільки до окремої особистості. Його можна застосувати і у відношенні до інших суб'єктів (соціальної групи, нації, держави, регіону, суспільства в цілому чи історичної епохи).

Криза свідомості має планетарні масштаби, хоч особливості її в кожному регіоні різні. Та «об'єднує» всіх симптомом духовного неблагополуччя в момент зародження кризи свідомості мала індивідуального конкретного носія. В ХХІ ст. з'являється нова ознака: переживання за людство в цілому. Тобто, можна констатувати, подвійне психологічне навантаження. Виникає нове поняття «межа адаптації», яка стосується як сфери раціонального так і емоційно-чуттєвої сфери свідомості. Конкретні симптоми межі адаптації стосуються різних галузей психології та, відповідно, виходять за межі предмету нашого дослідження. Нас цікавлять лише кінцеві висновки психологів. І вони не втішні. Людина веде себе

нерационально, діє проти власних інтересів, не може прийняти найпростіших рішень, її емоційний стан відповідний – страх, роздратованість.

Зрозуміло, що поняття «межа адаптації» стосується пограничних ситуацій: військових дій, стихійного лиха (пожежі, повені, землетруси тощо). У повсякденному житті ми можемо лише припускати про наближення до певної межі адаптації. Її ознаками є апатія, нігілізм, скептицизм, зверхність, блюзнірство, цинізм, бездуховність. В цілому, в повсякденному житті погранична ситуація найчастіше проявляється як конформізм. Динамізм сучасного життя, швидкий приріст інформації, а в ній – великий обсяг негативу спонукають до певного пасивного пристосування. Як біологічна характеристика пристосованість – позитивна риса. Але в соціумі, це веде до абсолютизації таких цінностей як влада, престиж та матеріальні статки.

У світлі конформізму інша людина сприймається як засіб, а не як самоцінність. Перехід із суб'єкт-суб'єктних відносин до об'єкт-об'єктних відносин породжує особливий тип масовидної людини, який під дією реклами, масового мистецтва стає жертвою, якій нав'язуються хибні потреби та інтереси. Без критичного відношення до соціуму та до самого себе така людина не здатна на творче зусилля.

Екзистенційно-персоналістський світогляд є невід'ємною складовою частиною світогляду людини. Його неможна абсолютизувати (як відповідно і раціональне світобачення) так як це спричиняє негативні наслідки. Тільки в єдності екзистенційно-персоналістського та раціонального світосприйняття можлива самореалізація особистості, її повна гармонія з іншим «Я», з певною соціальною групою та суспільством в цілому.

Таким чином, незважаючи на певні недоліки, переваги екзистенційно-персоналістського світогляду в тому, що людина не стає знаряддям волевиявлення інших, позбувається елементів фаталізму, догматизму, еkleктизму, не живе «чужим розумом». Як наслідок екзистенційно-персоналістський світогляд повсякчас спонукає людину звіряти свої помисли та дії з сенсом життя, з вищими духовними ідеалами, особистою долею, власними переживаннями, сумнівами та надіями.

Список використаних джерел

1. Бердяев, Н.А., 2003. 'Дух и реальность', Вступ. ст. и сост. В. Н. Калужного, М.: ООО «Изд-во АСТ»; Харьков: «Фоліо», 679 с.
2. Комар, О., 2016. 'Тесеві мандри свідомості', *Філософська думка*, №2, с.57–70.
3. Лактіонова, А., 2016. 'Сучасна філософія свідомості: методологічні «запити»', *Філософська думка*, №2, с.39–47.
4. Лукьянец, В., Соболев, О., 2004. 'Рациональность – «обычай – деспот?»', *Sententiae: Наукові праці Спільки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). Спецвипуск №1. «Феномен раціональності»*, Вінниця, с.3–27.
5. Райда, КЮ., 2009. 'Екзистенціальна філософія. Традиції і перспективи', К.: Видавель PARAPAN, 328 с.
6. Сепетий, Д., 2016. 'Чому існує «важка проблема свідомості?»', *Філософська думка*, №2, С.30–38.
7. Тоффлер, Э., 2004. 'Шок будущего: Пер. с англ.', М.: ООО «Издательство АСТ», 557 с.

8. Хосе, Ортега-и-Гассет, 2009. 'Дегуманизация искусства', *Кризис сознания: сборник работ по философии кризиса*, М.: Алгоритм, с.105–157.

References

1. Berdjaev, N.A., 2003. 'Duh i real'nost' (Spirit and reality)', Vstup. st. i sost. V. N. Kaljuzhnogo, M.: ООО «Izd-vo AST»; Har'kov: «Folio», 679 s.
2. Komar, O., 2016. 'Tesejevi mandry svidomosti (Theseus journeys of consciousness)', *Filosofs'ka dumka*, №2, s.57–70.
3. Laktionova, A., 2016. 'Suchasna filosofija svidomosti: metodologichni «zapyty» (Contemporary philosophy of consciousness: methodological «inquiries»)', *Filosofs'ka dumka*, №2, s.39–47.
4. Luk'janec, V., Sobol', O., 2004. 'Racional'nost' – «obyčaj – despot?» (Is rationality a «custom despot?»)', *Sententiae: Naukovi praci Spilky doslidnykiv modernoi' filosofii' (Paskalivs'kogo tovarystva). Specvypusk №1. «Fenomen racional'nosti»*, Vinnycja, s.3–27.
5. Rajda, KJu., 2009. 'Ekzystal'na filosofija. Tradycja i perspektyvy (Existential philosophy. Tradition and perspectives)', K.: Vydavec' PARAPAN, 328 s.
6. Sepetyj, D., 2016. 'Chomu isnuje «vazhka problema svidomosti?» (Why is there a «severe problem of consciousness?»)', *Filosofs'ka dumka*, №2, S.30–38.
7. Toffler, Je., 2004. 'Shok budushhego: Per. s angl. (Shock of the future: Trans. from English)', M.: ООО «Izdatel'stvo AST», 557 s.
8. Hose, Ortega-i-Gasset, 2009. 'Degumanizacija iskusstva (Dehumanization of art)', *Krizis soznaniya: sbornik rabot po filosofii krizisa*, M.: Algoritm, s.105–157.

* * *